

սերը՝ ամէն մէկուն զիմացը պէտք է զատ զատ իրենց բուսաբանական անուանակոչութիւնը ամենայն հաւատարիմ ճշդութեամբ գրելու զնել . ապա թէ ոչ ամէն եղած ջանք պարապր կ'ելլէ՝ թէ որ պարտիզին մէջ գտնուած բուսոց անուանակոչութիւնը ճիշդ չլլայ, որովհետեւ ասիկայ բուսաբանութեան մէջ սորվելու հարկաւորագոյն մասերուն մէջ գրեթէ առաջինն է կրը նանք ըսել :

Այս կերպ նիւթական կարգաւորութիւն տալէն ետքը պարտիզին, բաւական չէ որ միայն դասատուութեան ատենը պարտէզն ուսանողաց առջևը բաց ըլլայ, որովհետեւ այս միջոցը՝ սորվելու համար միայն պարզ սկիզբն ու պատրաստութիւնն է . իսկ բուն ուսմունք սորվիլը այն ատեն կ'ըլլայ, երբ ուսանողը ինքն իրեն մնացած բնութեան հետ միայն խորհրդածելով՝ անոր գաղտ

նիքներուն խելք կը հասցնէ : Այս կանոնս ամէն ուսմանց համար ալ է . հանձար մը ոչ երբեք պարզ դասախոսութեամբ մը կրնայ գոհ ըլլալ . ոչ երբեք ցամաք դասախոսութեան մը հանձար մը ծնած է, թէ որ դաս առնողը ետքէն վրան առանձին մտածած չըլլայ ու այն լսածները իրեն սեփականած . ուր ընդ հակառակն առանձնութիւնն ու խոկումը միշտ ծներ են այն հանձարները, որ իրաւամբք բոլոր աշխարհքիս զարմանքը իրենց գրաւեր են ամէն ժամանակ . վասն զի ինքիրեն զբաղելով մարդ նոյն բանին վրայ՝ ոչ միայն սորվելիքները կը տպաւորուին մտքին մէջ, այլ և իր հանձարը այսպիսի մտաց աշխատութիւններէն զօրանալով՝ երթալով կը զարգանայ ու կը սկսի բոլորովին նոր մտածութիւններ ծնանիլ :

(ԿԸ ՀԱՐՈՒՆԵԿՈՒՒ)

Հ Ն Ա Ւ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Հանապարհորդութիւն Պողիկտետի 'ի Հոմ :

ԹՈՒՂԹ Դ. — Շարունակութիւն : (Տես երես 47)

Հատին լեզուն ատենաբանի մը բերանը՝ վսեմ, քաղու, սահուն ու կարուկ է : Քիչ խօսքով շատ իմաստ կը բացատրէ, մանաւանդ իր առաւելութիւնն այս է՝ որ ըսածէն աւելի բան կը հասկըցնէ . բայց մեր լեզուին անուշութիւնը, վայելչութիւնն ու ներգաշնակութիւնը չունի : Այբուբենին ամենէն գոնաւորապէս տառերն են՝ որ աւելի կը գործածուին բառերուն բաղադրութեան կամ վերջաւորութեան մէջ, մանաւանդ այն բառերուն, որոնք խօսքին այլ և այլ մասունքը իրարու հետ կը կապեն : Այս բառերս գրեթէ բոլորն ալ սովորականէն աւելի խտութիւն մը ունին, և մեծ արուեստ ու միանգամայն մեծ ուշադրութիւն կը պահանջուի անախորժ հնչմունք չգործածելու և պարզութեան հետ վայելուչ ոճ միացնելու համար : Իրենց մատենագիրները մեծ առաւելութիւն մը ունին քան զատենաբանները . որովհետեւ կրթութեամբ ու ջանքով կրնան իրենց պարբերութեանց գերազանց ներգաշնակութիւն մը տալ, ուր ընդհակառակն ատենաբանը ժամանակին կարճութենէն ծախուած՝ հազիւ թէ շարագրութեան խիստ կանոններուն կրնայ ուշ զնել : Յոյն լեզուին մէջ մէկը ներգաշնակ գրող ըլլալու համար՝ բաւական է որ ճիշդ ըլլայ . ընդհակառակն

լատինի մէջ մտադրութեամբ շարունակ ջանալու է :

Մեր լեզուին մասնաւոր գեղեցկութիւն մը տուողն ալ իրեն բազմութիւն երկբարբառներն են : Ասոնցմով հնչմունքը աւելի փափուկ ու ընդարձակ է . ուր ընդհակառակն լատին լեզուին հրնչմունքը աւելի համառօտ, հաստատուն և ուժով, միով բանիւ՝ աւելի զօրաւոր ու յանգուզն բաներու կը յարմարի, քան թէ փափուկ ու թեթեւ բանի : Մեր լեզուին համեմատութեամբ ունեցած պակասութիւններովը հանգերձ՝ անկարելի է ժխտել որ լատիններէն մեծ հանձարներու բերանը գերազանց գեղեցկութիւններ չառնէ : Ո՛ւր թողունք որ նոյն իսկ ամենէն խելձ լեզուն ալ հանձարաւոր մարդու մը գրչին տակ՝ կրնայ ամենէն կատարեալն ըլլալ . ինչուան այս ալ ըսեմ՝ թէ չկայ լեզու մը, որ մասնաւոր պարագայից մէջ ուրիշ ամէն լեզուները չգերազանցէ :

Լատիններէն լեզուն չգիտցողի մը համար մեծ անպատշաճութիւն մըն է այնպիսի բառերու զեղչումը, զորոնք հռոմայեցիէ մը զատ ամէն մարդ խօսքը հասկըցուելու համար հարկաւոր կը սեպէ . ասկից է այն մթութիւնը, համանունութիւնը, ու ամենապարզ բաներու վրայ անդադար հակաճառութիւնները : Եւ մանաւանդ կը մեղադրուին

Հռոմայեցիք, որ քանի մը անգամ իրենց լեզուին խրթնութիւնը բանեցնելով՝ դաշնադրութեանց մէջ երկդիմի պայմաններ խառնեցին, անանկ որ Սփինքսի առեղծուածներուն նման՝ դաշնադրաց կործանում բերեցին: Այսպէս Ետոլայեք հրապարակական դաշնադրութեամբ մը յաղթականաց հաւատարմութեանը ինքզինքնին տալով՝ խիստ ուշ իմացան թէ հոսմէական հաւաքաբանութեան բառը ինչ կը նշանակէր: Երկդիմութիւնն ու բառերու յաճախ զանցառութիւնը՝ ասոնց ամենէն աւելի ընտանի խօսակցութեանց մէջն ալ կը գտուի, ինչպէս ատենաբանութեանց մէջ կայ: Բայց ատենաբանին կերպարանքը, ձայնին դարձուածքը, նաեւ ձեւերը՝ պակաս եղածը կը հասկնայնեն, մանաւանդ ունկնդրին ճարտարամտութեանը հետ միանալով:

Մէկ ուրիշ էական տարբերութիւն մ'ալ կայ այս երկու լեզուաց մէջ. մեր լեզուին մէջ բառ մը կրնայ ուրիշ այլևայլ բառերով կազմուիլ, որով գիւրդին հնչմունք կ'ունենայ, և թէ միանգամայն գիւրդահասակնալի ալ կ'ըլլայ, զինքը կազմող սկզբնատարբեր գիւրդա գանձուելուն պատճառաւ: Օրինակի համար Կիլիկ բառը մէկէն 'ի մէկ յոյնի մը երեւակայութեան առջև կենդանի մը կը բերէ ըստ բառական իմաստին, որուն աչքը կ'ընդունէ և թէպէտ երկու բառէ բաղադրեալ ըլլայ, սակայն գիւրդմաց ու ճիշդ բառ է: Բայց լատին լեզուին մէջ ընդհակառակն բառերը իրարու հետ կապելն ու բաղադրելը անհնարին բան է: Նախ նական չեղած բառ մը՝ միշտ արմատ մը ունի, զորն որ գիւրդին է գտնալ, բայց այդ արմատը միշտ մէկ հատ միայն է, որով այս կ'ըլլայ որ մէկ բառով մը միայն կատարեալ գաղափար մը չկրնար բացատրուիլ:

Այս տարբերութիւնս ինչուան նաեւ այն նշաններուն վրայ ալ կ'երևայ, որոնք որ լեզուն ներկայացնելու կը ծառայեն: Յունարէն գրութեան տառերը փափուկ են, վայելուչ ու շուտով գրուելու յարմար, և իրարու հետ գիւրդին կապելով կը միանան. իսկ ընդհակառակն լատինացիները կոշտակեկ, անկուած ու միշտ առանձին կեցած տառեր են: Մասածութեանց առատութիւնը բռնապատած է մեր գրագիրները՝ համառօտագրութեան ձեւերով զանոնք նշանակելու: Բայց հոս այն ծանր ոճը ճշգրութիւն կը պահանջէ: Իսկ թէ որ նշաններէն բուն իրին վրայ որ ուղեւանք անցնիլ՝ պէտք է խոստովանիմ որ այն ճշգրութիւնը, որով որ գերագոյն կերպով մը կ'որոշուին Հռոմայեցիք, շատ քիչ անգամ իրենց գործածելու տայ այն քանի մը ձեւերը, որոնք մեր մէջ կարծես քիչ մը չափէն ալ աւելի կը գործածուին: Իրենց պերճախօսութիւնը ազնուական է, երբեմն նաեւ վսեմ, ու իր մեծ պարզութեանը համար միշտ նշանաւոր: Մեծ ճարտարութեամբ կը գործածեն բացադարձութեան, գիմառնութեան ու այլաբանութեան ձեւերը: Բայց չափազանցութիւնը, հակադրութիւնն ու չըջաբանութիւնը ամենէն չեն խորթիւր. ու լուրջ խօսակցութեան մը մէջ ընդդիմադրութեան չեն գործածեր, այն յանգուզն ձեւ կ'ընեն, որով որ գոհիտոց կատարներուն Բաբելոնի ածականը կու տանք, որովհետեւ բոլորովին հակառակն են: Բայց թէպէտ իրենց բնական խելովը՝ Հռոմայեցի մատեն-

նագիրները խորշեր են այն պակասութիւններէն, որ իրաւամբ կը պախարակուին մեր մատենագրաց շատին վրայ, սակայն իրենց ալ ունին քանի մը իրենց յատուկ պակասութիւններ: Զեղչան ձեռնի չարաչար գործածութիւնը իրենց մատենագիրները շատ գոհարահասկանալի կ'ընէ. այս առօրեանտակութիւնը կրնար մարդ սեպել որ համառօտախօսութեան ընդունայն սերը կը բերէ, թէ որ ուրիշ կողմանէ իրենց պարբերութիւնները կարգէ գուրս երկայն չըլլային: Գուցէ որ մը լաւ արտօրժակ մը ունենալով, որ շատ քիչ անգամ հանձարի հետ կ'ընկերանայ, անիկայ՝ վայելուչ ճոխաբանութիւնը եռանդնալից մտածութեանց հետ միացնելու կերպը իրենց սորվեցնէ. Բայց հիմկուհիմա գեռ որչափ հեռուններ կը պտըտին:

Եւ սակայն ինչպիսի առաւելութիւն չունէին Հռոմայեցիք քան զմեզ: Սերնդեան տարբերութիւնը, տերութեանց բազմութիւնը, և անոր անժխտելի հետեւանք՝ իրարու հետ անոնց նախանձոր գութիւնը, յոյն ժողովրդոց լեզուին մէջ զգալի տարբերութիւններ խոթեցին: Աթէնք, Լակեդեմոն, Միլետոս, Իւրաքանչիւր իրեն մասնաւոր բարբառն ունի: Փոռճ տեղը Ատտիկէ առաջին պարծանքն ստացաւ իրեն մատենագրաց հռչակաւորութեանը համար: Ազգային նախանձալութիւնը ինչուան նաեւ պակասութիւնները սրբազան բան մը կը դարձնէ, ու մեր ամենէն ընտրելագոյն մատենագիրները՝ այս տարբերութեանց հաւատարմաբար հետեւեցան ու շատ անգամ իրենց գրութեան մէջն ալ զանոնք պահեցին: Թէ որ տեսարանի մէջ մեր այլևայլ գաւառներէն գերասաններ ներկայացնեն, իւրաքանչիւրին բերան ալ իրեն յատուկ լեզուն կը գնեն. ճշմարտութեան գէմ ընել կը սեպեն՝ թէ որ Յոնիացի մը Աթենացոյ մը լեզուն բանեցնեն: Միով բանիւ Յունաստանի լեզուն իր քաղաքական վիճակին հետեւանքն է. միացած որ ըլլար, բոլոր աշխարհքիս օրէնք կու տար. բայց բաժնուած ըլլալով՝ բոլոր զօրութիւնը կորսնցուցած է: Հռոմ ընդհակառակն կեզրոն մըն է, և ամէն բան իրեն կը գիմէ, ու իրմէն ամէն բան կ'ելլէ: Ինքը ինքնիշխան կը տիրէ Խտալիոյ բոլոր ժողովրդոցը վրայ, կամ լաւ ևս ըսեմ՝ բոլոր իր տակի ժողովուրդները Հռոմայեցի են. Հռոմ անոնց իբրեւ բարերար մայր մըն է, կամ իբրեւ պաշտպան աստուած մը. կարելի բան է ուրեմն որ անոնք իրեն լեզուն ալ գործածելու յանձն չառնուն: Հռոմ ոչ միայն իր սովորութիւններովը, այլ նաեւ իրեն աշխարհակալութիւններովը կը տարածէ իր լեզուն: Եւրոպայի ըստիններէն միայն պատասխան կու տայ գեսպաններուն, ու նոյնպէս ալ կը ստիպէ զանոնք իրենց միտքը լատիններէն բացատրելու՝ թարգմաններու ձեւով:

Թէպէտ լատին լեզուն մերինէն աւելի գիւրդին է, 'ի վերայ այս ամենայնիքի մարդ կայ որ կարենայ ինչպէս որ պէտք է մաքուր խօսիլ: Կարգ մը քաղաքացիք միայն այդպէս մաքուր լեզու ունին. մնացած Հռոմայեցիները լեզուին կանոնները չեն գիտեր, անոր համար խիստ շատ անգամ կ'ըլլայ որ ռամկին մէկը պարզ բացադանութիւն մըն ալ որ ընէ՝ մէջը կանոններուն գէմ սխալ մը կը գտնեն: Այս պակասութիւնը գլխաւորաբար ազգային բնաւորութենէն առաջ կու գայ: Հռո-

մայեցիք իրաւ տեսարաններու սաստիկ սէր ունին , բայց անոնց միայն , որոնք մարդու աչքը կը ըն-
ցնեն : Երբ ընդ հակառակն աւելի փափուկ
ախորժակ ունենալով կ'ուզեն որ ականջնին զուար-
ճանայ ու սրտերնին շարժի : Ինչպէս համ կ'առ-
նեն ու կ'ախորժին Սոփոկլէսի ողբերգութեանց
վսեմ տեսարանները , Եւրիպիդէսի գործովաշարժ
կտորուանքները , Արիստոփանէսի սուր ու հան-
ճարեղ կատակները : Թատրերգական գեղեցկու-
թեանց և յոտակ ու վայելուչ խօսակցութեան
վարժած ըլլալով՝ օր օրուան վրայ քիչ քիչ այնպի-
սի բարակ ախորժակ մը կ'առնեն , որ ուրիշ ազգաց
մէջ չգտնուիր : Մեր հաշակաւոր մատենագիր-
ները շատ անգամ լեզուի վրայ գասեր առեր են
այնպիսիներէ , որոնք ուրիշ ու իցէ աշխարհքի
մէջ իրենց աստիճանի մարդկանց գրուածքը չէին
կրնար հասկընալ : Թէոփրաստ ու իցէ տեղ կըր-
նար ծնած ըլլալ . բայց Աթենացւոց ժողովուրդը
միայն կրնար անոր լեզուն վար գարնել :

Հռոմայեցւոց ստորին աստիճանի մարդկանց
իրենց լեզուին վրայ ունեցած ագիտութեանը գը-
լաւոր պատճառներէն մէկն ալ կրնայ սեպուիլ
հասարակաց դպրոցներու նուազութիւնը : Եւ-
նաստան անթիւ դպրոցներու մէջ ժողովուրդը
խօսելու արուեստը կը սորվի՝ քերականութեան
սկզբունքներէն սկսեալ մինչև դպրոցական նստը
զննութիւնները . իսկ Հռոմ , ուր որ ռամիկներուն
ու մեծատանց մէջ եղած տարբերութիւնը աւելի
մեծ է , մեծերը իրենց տղաքը տան դաստիարակաց
ձեռքը կու տան . ռամիկը քանի մը խեղճ ողորմելի
դպրատուններով ընկերութեան մէջ հազիւ մտնե-
լու չափ կը թուութիւն մը կ'առնէ . թող որ այդ
դպրոցներն ալ մեր ժամանակէն քիչ առաջ սկը-
սած են : Հռոմայեցիք իրենց դարու միջոց ամե-
նէին դպրոց չունէին , և իրենց տարեգրութեան
ցը մէջ 304 տարիէն առաջ այս բանին վրայ յի-
շատակագրութիւն մը չկայ : Վիրգիլիա իր դայե-
կին հետ դպրոցը կ'երթար՝ երբոր Ապպիոս տե-
սաւ զինքը :

Հանճարը այս որդէլքիս յաղթանակեց . մա-
նաւանդ թէ ալ աւելին ըրաւ . լեզուին պակսու-
թիւններէն զօրացուց ագէտ մարդկանց միտքը ու
Հասարակապետութեան առջի դարերէն սկսեալ
իրենց աղուոր գաղափարներ ու զանոնք բացա-
րելու ազնուական կերպեր տուաւ : Ետքը ե-
լան մեծահանճար պատմագիրներ , բանաստեղծ-
ներ ու թատրերգակներ , որոնք լուսաւորեալ
մարդկանց ճանչցուցին բոլոր իրենց լեզուին հա-
րստութիւնները , և շատ գեղեցիկ կերպով զանոնք
գործածեցին : Այսօրուան օրս Հռոմ երեւելի ա-
տենաբաններով լեցուն է : Ուր տեղ որ ժողո-
վուրդը զօրաւոր է , զանիկայ կառավարել փափա-
քողները՝ կը ջանան իրեն սիրտը շարժելու . և
ժողովուրդը որոպու համար խօսելու մոգիչ ա-
րուեստէն ինչ աւելի յարմար բան կայ : Միթէ

մենք ալ Աթէնքի մէջ չենք տեսած այն վախճալու-
խաղարարները որ միայն իրենց ճարտասանու-
թեան զօրութեամբ ժողովրդեան իր օգտին գէմ
վճիւ կտրել տան , ու սքանչելի պարբերութեան
մը ազգեցութեամբ իրենց ուզած մտածութիւ-
նը ժողովրդեան տան : Հոս տեղի ժողովուրդն ալ
նոյնպէս կոյր է ու թափով կը գործէ , նոյնպէս
գիւրութեամբ կը կառավարուի , ու նոյն թշուա-
ռութեանց մէջ կրնայ իյնալ . բայց թէ որ իրեն
կիւքերը շողոքորթես , ոչ թէ իրեն ականջը զուար-
ճացնելով : Փառասէր մարդիկ կրնան անոր ի-
րենց կամքը ընել տալ՝ իրեն անյագ ընչասիրու-
թիւնը հրապուրելով , միշտ յիշեցնելով անոր իր
բարձր ճակատագիրները , իր զօրութեանը վրայ
զանիկայ խելքէ հանելով , ու իր առաջնորդնե-
րուն գէմ զանիկայ գրգռելով : Այսպիսի մար-
դիկ ինչպէս Աթէնք , այսպէս Հռոմայ մէջ ալ
նոյն վախճանն ունին ու նոյնպէս կը յաջողին ,
միայն միջոցները տարբեր են :

Լատին լեզուն այն կատարելութեան աստի-
ճանը գեռ առած չէ , որուն որ կրնար հասնիլ .
բայց օր օրուան վրայ աւելի կը ճոխանայ ու աւելի
կը յղկուի : Այն փոփոխականութիւնն որ հիմա-
կուհիմա ունի , անիկայ ալ կը դադրի՝ երբոր այն-
պիսի մատենագիրներ ելլելու ըլլան , որ լեզուի
արուեստին ծայրը հասնելով՝ ուրիշներու կատա-
րեալ օրինակ ըլլան : Իրենց հին մատենագրացը
վրայ ժամանակագրական կարգաւ որ նայելու ը-
լանք , մարդուն զարմանքը կու գայ որ քիչ ժամա-
նակի մէջ որչափ մեծ տարբերութիւն եղեր է ի-
րենց գրուածքներուն վրայ : Այս ալ հաւաստի է
որ քանի մը աւանդութեամբ մնացած աղօթքներ
հիմա հազիւ թէ գիտուն մարդիկ կրնան մեկնել :
Հռոմուլոս այսօրուան օրս որ ըլլար՝ իր ժողովր-
դեան լեզուն չէր հասկընար , ինչպէս և ոչ իր քա-
ղաքը կրնար ճանչնալ :

Ինչի կ'երևայ որ Հռոմայեցիք բոլորովին կա-
տարեալ լեզու մը պիտի չկարենան ունենալ՝ ին-
չուն որ մեր լեզուն լաւ մը չգիտնան : Երբ բա-
նաստեղծները , փիլիսոփաներն ու ատենաբան-
ները՝ անոնց մէջ բանաստեղծութեան , փիլիսո-
փայութեան ու պերճախօսութեան թագաւորու-
թիւնը կը կանգնեն , օրէնքներ ու օրինակներ կու
տան , և այն ատեն Հռոմայեցիք առանց նմանող
ըլլալու , առած դասերնին իրենց հանճարին յար-
ժառանալով՝ այնպիսի յիշատակարաններ կը կան-
գնեն ապագային համար , որ Վապիտոլոնէն ա-
ւելի տենն :